

IV

Проблема грошей набувала дедалі загрозливіших форм. Він був напередодні банкрутства всього свого вбрання від кашкета до галош, що, послуживши йому півроку, починало виявляти ознаки страшного, хоч і природного занепаду, якого годі було вже приховати ретельним чищенням. Процес одягання, такий приємний йому колись, тепер у суцщу муку обернувся, бо вранці наявніш, ніж будь-коли, показувалась руїна його білизни, крайнє зужиття черевиків та лихий блиск ліктів на піджаку, віщун майбутньої дірки.

Заходили перші місяці слизької київської зими, і не палити в кімнаті було вже зовсім незручно. Щоправда, він заклеїв вікно, дуже дбайливо й щиро, не минувши жодної зрадливої щілинки, але холод, здавалось, проходив крізь мури, і вранці хлопець передчасно прокидався, тремтячи, хоч клав на себе поверх заслуженої солдатської ковдри все своє майно, навіть подушку на ноги, сам голову притуливши на парі статистик, загорнутих у хамло. Злидні в хаті гнітили його й позбавляли енергії. Ввечері, коли не ходив з Зоською до кіно, він лягав на ліжко, силкуючись зігрітись та потішаючи себе надією обмислити яку тему до оповідання, але просто лежав з притоми та прикrostі і часто одягнений засинав, уночі здивовано схоплюючись із гнітом на серці.

І от якось уранці, напившись у нархарчі гарячого чаю з півфунтом арнаутки, хлопець сів до свого столу, знайшов серед паперів олівця, загострив його й почав обмірковувати можливі способи поліпшити свій фінансовий стан, отже, фізичне й моральне становище, бо частину, душевної кволості цілком розумно клав на карб грошового зубожіння. І насамперед мусив з'ясувати свої потреби, видаткову частину свого бюджету. Передусім Зоська.

Зваживши всі обставини, хлопець вирішив, що асигнувати на неї менше, як червінця на тиждень, — річ неможлива. Згнітивши серце, потай жалкуючи, що почав з перших місць у кіно, місць, безперечно, дорогих і, в істоті своїй, мало що кращих від других, він визнав, що змінити режим у цій галузі було б ганебно, як і скасувати цукерки. В цій справі він був безсилий, з сумом переконуючись, що після пригоди в окремому кабінеті й спалаху несподіваної ніжності був ще міцніше з дівчиною пов'язаний і кинути її тепер було багатом складніше, ніж коли відносини їхні не виходили з меж простого знайомства.

Бо сам почував, що в ньому з'явилось щось глибше й отрутніше, ніж бажання, щось із присмаком обов'язку й ваги. З другого боку, вперте самолюбство юнака не дозволяло йому занедбати справу недоконану, до того ж дорогу, — не тільки грошовими жертвами, самими з себе теж цінними, але й душевними втратами, внутрішнім спустошенням, що його самого вжахнуло б, коли б він почував у собі менше сили та знав ціну людській енергії, яку марно тратити становить невідбірний привілей молодості. У всякому разі, він уклав у справу надто великий капітал, щоб відмовитись від законних відсотків. То хмурий, то радісний, з упертості чи з захоплення, робив він свої візити на Гімназіальний провулок, де зосередилось його життя, думки і обурення. В поцілунках, що він почав діставати, часом займалась дивна

теплінь того першого, розквітлою в брудних стінах шинку, того таємничого дотику уст, що стирає межі істот у найглибшим і найвищим збагненні, могутнім чаром зрушуючи шукати його спянілість у творчості, праці, науці й боротьбі.

Іноді він казав сам собі, що любить її міцно, ще нікого так не любивши, і радів, викриваючи в собі це могутнє чуття, а часом обурювався, що воно якось відхиляє його від тієї єдиної мети, якої тьмяна луна сповнювала його мрії. Найбільше з того дивувався він, що бажання опанувати Зоську в ньому якось погасло, і вбачав у цьому певні небезпеки, але, зрештою, терпляче ставився до присутності дівчини в своєму серці, десь глибоко переконаний, що юнакові бути закоханим неминуче й цілком природно.

Отож, коли зважити, що нормальний прибуток його від лекцій становив 18 карбованців тижнево, вісім карбованців йому лишалось на їжу та оплату помешкання. Щось заощадити на дрова й гардероб годі було й надіятись. Вирахувавши, скільки коштуватиме йому впорядкувати зовнішність, хлопець дістав цифру вісімдесят п'ять карбованців мінімум — отже, звів свій бюджет з дефіцитом сто карбованців.

Тож він ухвалив сходити до редакції київського журналу, що його оповідання видрукував і, як він догадувався, винен був йому гонорар. Чому раніш не пішов? Тільки з сумлінності. Йому прикро було з'являтися десь перед очі, що дивитимуться на нього саме як на письменника, а гроші брати й поготів. В тому запалі, що він у свій твір поклав, було щось незмірне з грошима, безмежно їм чуже. З пошти він їх дістав, як подарунок, а особисто брати мусив, як заробіток. Але потреби, своїм звичаєм, показалися дужчими за благородні міркування, наділи йому на голову кашкета, на плечі — пальто й вирядили до редакції, що містилась у філії державного видавництва.

І — дивна річ! — редакція журналу була в тій саме кімнаті, що він спершу перейшов у френчі й чоботях, женучись за долею по приїзді до міста. Він пізнав її відразу — та сама шафа, та чорнява друкарка, дерев'яна канапа, а на ній кілька молодиків, що в них він серцем відчув своїх можливих товаришів! Вони курили, розмовляли, сміялись, не надто голосно, щоб не ображати тиші в установі. Сором обійняв його за себе колишнього, за несвітську наївність свою та приниження, і тисячі спогадів, як розгорнутий альбом листівок, оповили почуття ніякової, але солодкої гордості, що на мить його охопило.

Але до столу він підійшов і назвався вже тихо, соромлячись. Його запросили сідати. Так, гонорар йому належить — сімдесят карбованців з копійками. Але чого він не з'являвся так довго? Степан збрехав перше, що на думку спало, — був хворий. Нащо? І він мусив відповісти, відповісти ще на безліч питань про себе, про те, що робить, як живе, чи давно пише. Говорив він ухильно, на кожному кроці брехав, сам від цього червоніючи.

— Ви ж принесли нам ще оповідання? — ласкаво спитав секретар.

— Ні, немає... ще не кінчив, — відповів Степан, що такого допиту не передбачав і терпів його, як тортури.

А з другого боку, й справді, — не міг же він загребти гроші в кишеню й податись! Це було б зовсім непристойно.

Потім секретар познайомив його з молодиками, що сиділи на канапі й дійсно всі були письменниками, крім одного, що був тільки кур'єром, але зовні від них нічим не різнився. Декого Степан навіть знав по творах — ці його найбільше й лякали. Але з цікавості, збудженої його ім'ям, він догадався, що оповідання його не промайнули без сліду, і в глузливо прихильних поглядах нових знайомих побачив навіть щось ніби відблиск заздрощів, щось ніби невиразний виклик на змагання, що на літературному полі жорстокіше за французьку боротьбу та навіть за англійський бокс.

Тут він підпав під нові питання. Чи не має він здавати до друку збірки? Та де там збірка! А що пише? Оповідання. .. Про що? Він не міг цього разу сказати, бо нічого не писав і нічого писати не збирався. Але признатись про свою бездіяльність було б ганебно. Тим більше хтось іронічно зауважив:

— Та не бійтесь, ми теми не перехопимо. Тоді Степан оповістив:

— Пишу оповідання про ... людей.

Всі засміялись, але він був задоволений своєю відповіддю, яка його ні до чого не зобов'язувала.

Секретар просив його приходити й давати оповідання. Як він не справляв враження людини сильної, то всім сподобався. Трохи вовкуватий, але, зрештою, симпатичний хлопець. Може, з нього навіть люди будуть, бо оповідання його, хоч, безперечно, недосконалі, з багатьма формальними, часом разючими хибами, хоч манірні трохи, необроблені, розтягнені, розкидані, плутані, а місцями й зовсім нікчемні, кволі на образ, слабкі на абстракцію й непевну лірику, а проте мають все-таки свіжість і дають сподіватись кращого.

Так оцінили його появу письменники. Потім виникла суперечка, під чийм впливом він пише й кого наслідує, бо інакше він був би оригінальний, а цього ніяк не можна було припустити. З українців називали Коцюбинського з «Він іде» та «*Voas constrictor*» Франка. Далі пішли вправи на знання чужоземних літератур, і незабаром створився цілий букет імен різних запахів. Хтось обстоював навіть Сельму Лагерльоф⁵⁶, якої оповідання якраз учора прочитав.

Число попередників потішило б хлопця, число впливників вжахнуло б, коли б він не вийшов уже з будинку, несучи в кишені гроші, що здавались йому здобутком нахабного шахрайства. За що, властиво, він їх одержав? Хіба може він справді стати справжнім письменником, як оті, що сидять на канапі? Чи дійти йому колись такого вільного поводження, незмушеності, певності, красномовства? Ні, це зовсім неможливо. Ні, в письменники він не годиться!

— Не буду писати, — подумав він, але потай почував, що цією відмовою сам перед собою пишається, а писати, звичайно, буде, добре писати, краще за всіх тих задавак.

Гроші він негайно повернув на купівлю сукняного, хоч і лихенького костюма, і, перебравшись, відбув чергову лекцію. Вертаючись по обіді додому, купив по дорозі п'ять пудів дров, і поки обдертий, брудний чоловігя тягнув їх двоколескою до призначення, вирішив цей вечір посидіти вдома, напалити кімнату й підлататись.

56. Лагерльоф, Сельма (Lagerlöf, Selma; 1858–1940) — шведська письменниця.

Споглядальний настрої, що огорнув його після одвідин редакції, до цього якраз і пасував.

Зібравши до направи білизну, наготувавши голку, нитки та гудзики, подерши на латки найзнеможенішу сорочку, Степан склав усе начиння коло груби, став наколішки й почав розпалювати. Передчуваючи тепло, за яким тужив кожен клаптик його шкіри, він захоплено спостерігав поширення вогню, обійми його язиків і коливання диму. Заходив вечір, незмірне вогкий, кудлатий від хмар, сірий, вихристий. Хлопець не запалював лампи, і в мороку кімнати його тінь здовжувалась і стискалась від спалахів, як кисть величезної руки.

Простеливши ковдру на підлозі, він сів і почав шити. Але млюсть від тепла, що пашіло йому в обличчя та груди, незабаром налила йому пальці, і голка з них упала додолу. Він не потурбувався її навіть підняти, витягнувся в глибокій стомі на ковдрі ничма, упершись ліктями в підлогу, й поклав голову на руки. Тепер огонь був просто перед ним — живий, неспокійний, чарівний, що вбирає й досі очі своєю палющою, гнучкою красою, що й досі дає відчутти в собі могутність першого і неперевершеного бога. Вогонь! Він знав його так добре, бо вогнем були позначені цілі доби його життя. Чи не це полум'я гріло його дитиною вночі на пасовиську серед лячної темряви, де жили страхи й вовкулаки? Чи не в огнище втупивши очі, лежав він повстанцем-юнаком, спочиваючи після кривавих пригод на взліссі, де стовбури здавались ворожою чатою? І тепер, у нових боях, споглядає він на це буяння тепла осінньої ночі серед міста, ще не знаного, не здобутого, де криються, може, більші небезпеки, ніж витвори дитячої уяви та військові супротивники! Але на відповідь їм палахкотів його внутрішній огонь та непоборна сила життя, що гасне тільки з останнім подихом людини, той чарівний ліхтар людського пориву, що зводить на екран майбутнього високості, кладучи тінь на драговину, і кличе голосом пророчим у нові й нові походи по золоте, хоч 1 бараняче руно.

В цю мить, заколисаний спогадами й теплінню, він почував міцну єдність свого життя, радісно пізнаючи себе дитиною, хлопцем, підлітком і юнаком. І з цього спізнання в душі йому відживала якась приспала частина, покинуті ділянки, де життя вже збрало свій урожай, і вони, ширячись геть за межі, де його пам'ять сягала, простягали бліді памоцки до незбагненої вічності. Ці дотики проймали його тремтінням, бо перед себе в далечині він виразніше чув ще одну вічність, сестру тієї, звідки вийшов, ту, куди мусив кінець кінцем увійти. І в чудному стані захоплення й туги, відмовляючись мислити й знати, забуваючи про вчора і завтра, хлопець полинув безкраєю мрією, де не було нічого здійсненого, навіть можливого, де образи блідли в міру згасання перетлілих жаринок.

Покинувши коло груби шитво, він стомлено ліг, повний скорботи і спраги.

Другого дня Степан вирішив одвідати лекторське бюро, щоб дістати ще гурток десь в установі, бо одержаних за оповідання грошей йому зовсім не вистачило на загаданий план. Однаково він мав гулящий час, який відповідніше було б повернути на зміцнення спілки між містом та селом у державному й особистому розумінні. О, ця спілка! Він часто про неї згадував, відчуваючи труднощі перевести її навіть для себе. І місто бачив,

як могутній центр тяжіння, що круг нього крихітними планетами обертаються села, вічні супутники його руху, і часточки їх, потрапивши в розпечену атмосферу цього сонця, мусять пристосовуватись до нових умов тиску й підсоння. Цей болісний процес він відбував майже несвідомо, захоплений сліпим прагненням догори, збуджений, як людина, вдихнувши кисню, як п'яний, що перестає примічати бруд і виразки на тілі. Бо місто своїм розгоном і шумом зворушує людину без міри гостріше, ніж лоно природи ніжністю краєвидів та безладною грою стихій, покликаних тут будувати нову природу, — штучну, отже, досконалішу.

Що гурток йому дадуть, Степан був того певен, бо славився за доброго лектора після блискучих наслідків державної перевірки його курсів. І справді, секретар бюро прийняв його вельми ласкаво і висловив своє глибоке задоволення з приводу його елегантного вбрання.

— Ви ж розумієте, — сказав він, — що поки українці на навчаться добре одягатися, вони не будуть справжньою нацією. А для цього треба смаку.

— І грошей, — додав Степан.

— У людини з смаком гроші завжди бувають, — зауважив секретар.

Щодо гуртків, то вільні були тільки вечірні лекції для відповідальних робітників шкіртресту. Хоч відповідальні робітники, звичайно, мають такі ж міцні мовні переконання, як і їхні ставки, хлопець, не вагаючись, погодився їх освічувати.

При повній зброї знання та досвіду з'явився Степан Радченко призначеного дня до великої почекальні шкіртресту, обернутої в лекційну залу. Свій вступ він провадив у широкому плані, почавши його з'ясуванням явища мови взагалі, тих чинників, що спричинили її появу і розвій, основного поділу мов на аглютинативні, корінні та флексійні, долі індоєвропейських мов, зокрема праслов'янської, її поділу та його підстав, певно і ясно ведучи слухача, як Вергілій⁵⁷, Данте⁵⁸ пекельними шарами, що, вужчаючи дедалі, стреміли до центру, де сидів сам Вельзевул⁵⁹ — українська мова.

З радістю спостерігаючи, що увагу слухачів він заповлонив, в моментах зупинки почувуючи їхнє чекання дальшої фрази, ту нашорошену мовчанку, що краще за оплески надає промовцеві проречистості, він почав оглядати аудиторію, силкуючись в обличчях присутніх викрити майбутнє своєї тут праці. І зненацька в кутку постеріг очі, що пильнували його зухвало й глузливо, очі, яких погляд був йому відразний, мало не страшний. І як він забув, що Максим — бухгалтер у шкіртресті! Певно, він цих лекцій не взяв би! І чому мусить він з ним здибатись? Безперечно, це випадок, але випадок чудний, прикрий, як навмисний підступ, бо щоби йому раптом порожевіли, мов на них знову проступила прихована, але нестерта образа.

57. Вергілій, Марон Публій (Publius Vergilius Maro; 70–19 до н. е.) — давньоримський поет, автор «Енеїди»

58. Данте Аліґ'єрі (Dante Alighieri; 1265–1321) — італійський поет, автор «Божественної комедії».

59. Вельзевул — диявол, давньогрецьк.: наклепник, спокусник, володар пекла.

Невпинно викладаючи далі, Степан перебирав неприємні спогади, яких не міг заперечити, які, попри всю гидотність, лишались часточками його життя, були глибоко болісні йому й глибоко рідні. Чому людина не має сили виправляти позад себе подій? Може, тому, що в силі направляти їх і попереду. Ця песимістична думка осідала його весь час, поки він бадьоро провадив лекцію, але, скінчивши, хлопець зразу ж відчув притому від довгого напруження голосу й потайного хвилювання. Ще якийсь час він мусив відповідати на запити про підручники, читанки, зшитки та програми, на всі двічі дитячі питання дорослих, що стали школярами, і вийшов кінець кінцем із сумною думкою, що мусить сюди вертатись. Ох, ця Зоськаї Коли б не вона, йому не треба було б стільки грошей, отже, він не читав би тут лекцій і не мусив би здибатись із тим, хто дав йому ляпаса. Справді, ця дівчина тільки нерви йому псує! Ідучи знелюднілими вулицями в осінній тиші міста, порушуваній глухим гуркотом трамваїв, хлопець міркував то про кохання, то про образу честі, і хоч уважав обох їх за забобони, мусив визнати, проте, що вони обоє надзвичайно чіпкі.

Серед цих міркувань хтось, наздогнавши, взяв його під руку, і в млявому світлі ліхтарів він пізнав Максима.

— Вибачте, шановний учителю, — мовив він, урочисто вклоняючись, — я хотів подякувати вам за науку.

— Я ще нічого вас не навчив, — відповів Степан. Максим засміявся.

— Власне, я вивчився сам, але... завдяки вам! Вони йшли якийсь час мовчки, і Степан раптом відчув у подиху свого подорожника виразний дух алкоголю.

— Ви п'яний? — спитав він.

— А ви тверезий?

— Цілком.

— Даремно. Як сказано: веселіє Русі єсть пити⁶⁰. І зненацька плеснувши хлопця по плечі, він з босяцькою щирістю розповів йому, що п'є часто й багато, що пити справді весело, що п'яних більше люблять дівчата, сподіваючись кращої оплати, але помиляються в цьому, звичайно.

— А ви ще кажете, що нічого мене не навчили! Він промовив ці слова, вдаючи ображеного, але Степанові такі жарти були неприємні.

— Я цьому не причина, — грубо відповів він.

— Ні, та як же?.. Я ж колекції марок збирав! І мамі презенти робив. — Максим засміявся й переконано додав: — Не вірте Йосифам⁶¹, що тікають від жінок та за книжками собі сидять і маму люблять! Вони такі тихі та чемні, але... але... права рука в них нечиста!

І коли він сказав це, страшна огида до його присутності опанувала хлопця. Це було те саме почуття фізичної відрази, що він був дізнав, побачивши тоді Максима в

60. ... веселіє Русі єсть пити... Згідно із літописом, слова київського князя Володимира у відповідь на пропозицію волзьких болгар (986 р.) перейти до магометанської віри, що забороняла пити вино.

61. Не вірте Йосифам... — Вираз вжито в значенні непоступливої цнотливості.

кабінеті, але побільшене, загострене темрявою, що сприяла його поглибленню. Забуваючи про супутника, він став думати про себе. Кому потрібна їхня зустріч? То так, що вона природна тепер, буди випадкова й колись, але хіба минуле не має права на забуття? Невже все прикре, збираючись у житті, лишає в ньому незбитий слід, невиводні тавра, що можуть колись защеміти давнім болем випікання? Все можна забути, — казав він собі. Але забуття це зрадливе, якесь поверхове воно, бо й зараз, резонуючи на чорний тон, невпинно спливали йому згадки про кривди, що він через життя своє вчинив, їх було досить, але всі якісь ненавмисні, і він у жодному разі не міг прийняти на себе за них вину. Чому ж вони такі неприємні?

— Ви слухаєте? — спитав Максим.

— Слухаю, — відповів хлопець.

І бухгалтер знову підхопив своє оповідання чи, певніщ, балаканину, що здавалась зовсім несвітською, як хлопець минув увагою її початок. Він захоплено розповідав про вигоди свого життя, про часті бенкети з дівчатами, яких принади вихваляв із п'яною мальовничістю. Зненацька він урвав свої описи, мов щось згадавши, і, змінивши голос з гультьяйського на таємничий, шепнув Степанові:

— Ходімо в лото. Чудесна гра, їй-богу!

— Я додому йду, — сказав Степан.

— Поспієте. Не втече. Ну, ради мене!

І рішуче потяг хлопця вбік під арку, де одна по одній займались і разом гаснули літери, складаючи півколом напис: «Електричне лото». На порозі цього закладу міської розваги хлопця огорнуло те тоскне передчуття, що виникає в людині відразу й без причини, пригнічуючи тягарем страху всі спроби розвіяти його міркуванням. Властиво, він міг би й не йти сюди з Максимом, взагалі з ним не ходити, але якась непоборна цікавість, попри огиду, затримувала його й вела.

Минувши тихий коридор із сивим швейцаром, вони вступили до великої, заллятої світлом зали, де за рядками столів сиділи зігнуті нашорошені люди, жінки й чоловіки, а вузькими проходами між лавами стільців нечутно сунулись прислужники, мовчки мінюючи картки на дальшу гру. Над цією тишею напружених сподіванок, як вище об'явлення, як вирок зверхнього судді перед натовпом скажників, витримуючи мірні паузи, з металевою ясністю підкреслюючи одноманітні слова, що знімали в залі тихий шепіт надій і розчарування, холодно, різко й безсторонньо покликав кричій:

— Сорок один. Двадцять. Тридцять чотири.

І за кожного викрику на величезній дошці вздовж задньої стіни запалювались названі цифри, плетучи безладний узор світлих плям.

Максим спинився на порозі коло столика, де міняли гроші на умовні бляшки, і Степан запитливо на нього глянув, певний, що бухгалтер хоче погуляти, може, навіть його коштом. Але той шепнув йому:

— Аж он, у кутку праворуч,

Хлопець підвів очі в тому напрямі й побачив коло столу жінку, одутлу й оспалу, в синій, добре знайомій йому сукні, що тепер ледве стримувала повільно її брезклого тіла. Схиливши голову, вона зосереджено пильнувала карток, отже, обличчя її він не міг

роздивитись, але з постави її, з безоглядної завмерлості в увазі зрозумів, що цей стіл став їй єдиним і рідним, що в цю залу вона принесла всі рештки своєї жаги.

«Це вона? Вона?» — думав він, нудьгуючи над руїною.

Раптом після чергового викрику набрякла тінь колишньої мусіньки геть підкинулась і здушеним голосом, мов крізь зціплені на здобичі зуби, гукнула в залу:

— Годі! Кінчила!

— Дванадцять, кінчено, — бездушно оповістив кричій. І все навкруги взялося шелестким рухом та гомоном, мов заворожені в казці постаті враз прокинулися з чарівного сну під діянням таємничого слова. Перевіряли виграш.

— Завжди виграє, — злісно мовив Максим. Її голос, грубий і жадібний, незмірний з ніжністю колишніх слів, зворушив душу Степанові, як і залу. Але зразу ж у ній теж запанувала тиша, теж усе завмерло, ніби всі спогади його знову пірнули в чудесний сон. Він відчув себе вільним, далеким і вищим. Повернувшись, він вийшов із зали, і Максим наздогнав його аж на виході.

— Сподіваюсь, ви дозволите мені не відвідувати ваших лекцій, — сказав він, коли вони вийшли на вулицю.

В його тверезому вже й різкому голосі забриніла колишня ненависть.

— Прошу, — відповів Степан.

Вони пильно одне одному вклонились, і Максим пішов перший, зникнувши в імлі, як і виринув, а хлопцеві все, що сталось допіру, нараз видалося маревом, прикрою грою уяви. Силкуючись сприйняти бачене, як дійсність, та добре його обміркувати, він дратувався марністю своїх спроб і сердито поїхав трамваєм, похмуро поглядаючи на темні брили будинків, що, здавалось, щільно пливли повз вагонові шибки.

Вдома згадав, що не вечеряв, але виходити вже не хотів. Загодя знаючи, що нічого їстівного не знайде, він порився з нудьги в шухлядах і, закуривши, почав недбало гортати свої зшитки та записки. Один аркуш несподівано звернув його увагу. Він розгорнув його, зацікавився й прочитав:

«Сьогодні вирішив розпочати щоденника. Є хвилини, що треба відзначити. Мої оповідання — видрукувані!! Хочеться крикнути — видрукувані! І бачу — рівний шлях переді мною. Я йду — ні, лечу, шугаю! Так вільно мені, тепло, радісно. Цілую цей день».

Він кинув цигарку, збираючись порвати папірця. Потім, добувши олівця, великими чорними літерами накреслив через рядки одно слово — Йолоп.